

Thema

Wat Stefan Paas werkelijk bedoelt*

Over het verschil tussen een godsdiensthistoricus en een dominee

G. Kwakkel

Kan een christelijke wetenschapper altijd alles zeggen wat hij gelooft? In hoeverre maken de regels van zijn vak dat onmogelijk? Deze vragen raken de manier waarop je enkele publicaties van Stefan Paas leest en beoordeelt. Degenen die hem kritiseren, hadden dat in rekening moeten brengen.

Begin dit jaar is dr. Stefan Paas benoemd tot universitair docent aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Op zijn benoeming volgden enkele kritische reacties. Zeven predikanten tekenden bezwaar aan bij het bestuur van de universiteit. Iemand benoemen aan de Theologische Universiteit betekent dat je vertrouwen in die persoon uitspreekt. Je erkent hem als gereformeerd theoloog, die wil werken in volstrekte onderworpenheid aan de Heilige Schrift en in overeenstemming met de gereformeerde belijdenisgeschriften. Dat geldt dus ook voor de benoeming van Paas.

In de kritische reacties op de benoeming heeft men gewezen op een aantal dingen die Paas geschreven heeft. Bijvoorbeeld: over hoeveel Israëlieten uit Egypte naar Kanaän getrokken zouden zijn, of over de verhouding tussen het geloof in de HEER en de Kanaänitische verering van de god El. Dergelijke uitspraken van Paas zouden onverenigbaar zijn met de trouw aan Schrift en belijdenis, waar zijn benoeming op gebaseerd is.

Ik kan me zulk soort reacties goed voorstellen. Als ik de geciteerde uitspraken buiten hun context bekijk, zeg ik ook: zo wil ik het niet aan mijn studenten doceren. En zo zou ik het zeker niet vanaf de preekstoel verkondigen. Maar Paas zou dat zelf ook niet doen. Dat laat zien dat je deze citaten niet moet lezen alsof zij daarvoor bedoeld zijn. Als je dat wel doet, maak je de citaten los uit hun verband. In feite laat je Paas dan het tegenovergestelde zeggen van wat hij bedoelt.

In twee artikelen wil ik laten zien hoe je de uitspraken van Paas moet lezen. Dan zal tegelijk duidelijk worden, hoe iemand zulk soort dingen kan opschrijven en toch een voluit gereformeerde theoloog kan zijn. Ik ga in op drie onderwerpen:

1. Paas' gebruik van de godsdiensthistorische onderzoeksmethode;
2. de manier waarop hij omgaat met de datering van teksten uit het Oude Testament;
3. zijn visie op de geschiedschrijving in het Oude Testament.

Het eerste onderwerp komt in dit artikel aan de orde, de nummers 2 en 3 in het vervolgartikel.

Godsdiensthistorische methoden

In 1998 promoveerde Stefan Paas aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de scheppingsvoorstellingen bij enkele profeten uit de achtste eeuw vóór Christus (Amos, Hosea en Jesaja). In 2003 verscheen de Engelse vertaling van het proefschrift onder de titel *Creation and Judgement* (Oudtestamentische Studiën 47; Leiden, Brill). De Engelse vertaling is tegelijk een bewerking van het proefschrift. Paas heeft daarin een aantal zaken verduidelijkt en op sommige punten zijn mening herzien.

In zijn proefschrift werkt Paas volgens de onderzoeksmethoden van het vak *godsdiensthistorie*. De aard van dat vak heeft hij verduidelijkt voor een breder publiek in een artikel in het tijdschrift *Theologia Reformata* van december 2003. Voor het vervolg van dit

artikel heb ik gebruik gemaakt van dat artikel en van de verbeterde Engelse versie van het proefschrift.

Wat houdt het vak godsdiensthistorie in en hoe gaat men daarin te werk? Een paar opmerkingen daarover.

1. Godsdiensthistorie beschrijft hoe mensen hun G/god of goden gediend hebben. Het gaat dus alleen om een beschrijving van menselijke activiteiten en menselijke gedachten. Bovendien gaat het alleen om hoe mensen het *feitelijk* deden. De vraag of hun gedrag of gedachten overeenstemden met Gods wil of openbaring, blijft geheel buiten beschouwing. De Israëlieten dienden vaak afgoden naast of in plaats van de HEER. Voor een godsdiensthistoricus is dat net zo interessant en net zo relevant als de eredienst en de ethiek van die Israëlieten die wel trouw de HEER als de enige God dienden. Kortom: het gaat om de vraag welke goden de Israëlieten feitelijk aanbaden; en niet: welke God *behoorden* zij te aanbidden?
2. Men probeert dit feitelijke gedrag van mensen en de ontwikkelingen die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan, te verklaren. Daarbij kijkt men alleen naar processen, factoren enzovoort binnen onze aardse werkelijkheid, zoals iedereen, gelovig of ongelovig, die kan waarnemen. Zogenaamde ‘bovennatuurlijke oorzaken’, zoals bijzonder ingrijpen van God of een openbaring van zijn kant, worden niet bij het onderzoek betrokken.
3. Bij de bestudering van de manier waarop de Israëlieten God of de afgoden dienden, baseert men zich vooral op materiaal dat in opgravingen is teruggevonden. Daarbij gaat het om buitenbijbelse teksten, beeldjes enzovoort. Het Oude Testament doet slechts in heel beperkte mate mee als bron. Een belangrijke reden hiervoor is dat het Oude Testament weinig directe informatie geeft over de manier waarop de afgodendienst gepraktiseerd werd. Een andere reden heeft te maken met de visie op het Oude Testament als bron voor geschiedschrijving in het algemeen (dus niet alleen voor godsdiensthistorie). Vele historici geven de voorkeur aan bronnen die uit dezelfde tijd stammen als de gebeurtenissen die zij beschrijven. Als het bijvoorbeeld om gebeurtenissen uit 1000 vóór Christus gaat, acht men een tekst uit diezelfde tijd waardevoller dan een tekst uit 500 of 300. Daar is wel het een en ander op af te dingen,¹ maar zo is het wel gebruikelijk sinds de negentiende eeuw. Maar de meeste teksten in het Oude Testament stammen volgens het gros van de bijbelwetenschappers uit veel later tijd dan de gebeurtenissen die zij beschrijven. Bovendien is er in het Oude Testament herhaaldelijk sprake van wonderen en rechtstreeks ingrijpen van God. De meeste historici zien dat als onhistorische elementen in de bijbelse verhalen. Voor een christen die overtuigd is van de betrouwbaarheid van de Bijbel, is dat onaanvaardbaar. Voor moderne niet-gelovige historici spreekt het vanzelf. Dat heeft gevolgen voor de regels die gelden in de historische wetenschap. Christenen mogen geloven wat zij willen, maar zij kunnen dat niet zomaar inbrengen in de beoefening van het vak.

Praktijkvoorbeelden

Hoe gaat dit soort onderzoek in de praktijk in z'n werk? Ik wil dat verduidelijken aan de hand van een verzonden voorbeeld.

Stel: een godsdiensthistoricus ontdekt dat de Israëlieten vanaf de tiende eeuw vóór Christus God gaan aanspreken als ‘goede vader van heel de mensheid’. Hij ontdekt ook dat de Kanaänieten hun oppergod, El of Baäl, al eerder op dezelfde manier aanspreken. Vervolgens concludeert hij: de Israëlieten hebben na de verovering van Kanaän deze benaming voor de HEER overgenomen van de Kanaänieten.

Binnen de grenzen van de principes van zijn vakgebied, zoals ik die zojuist geschetst heb, is dit een voor de hand liggende conclusie en een aannemelijke uitspraak. Meer kan iemand als godsdiensthistoricus niet zeggen. Als hij zelf ook een gelovige theoloog is, kan hij het voor zichzelf ook anders zeggen. Bijvoorbeeld: ‘In het beloofde land werden de Israëlieten geconfronteerd met de manier waarop de Kanaänieten hun oppergod aanspraken. God heeft die confrontatie gebruikt om aan de Israëlieten te openbaren dat Hij de goede vader van heel de mensheid is. En wij leren hieruit dat de aanspraak van de HEER als “de goede vader van heel de mensheid” oorspronkelijk een antithetische strekking had. Namelijk: niet El of Baäl, maar de HEER, onze God, die ons dit land gegeven heeft, is de goede vader van heel de mensheid.’ Dat alles kan hij als theoloog of gelovige denken en hij mag het ook hardop zeggen. Hij mag dat alleen niet doen binnen het kader van zijn werk als godsdiensthistoricus. Ik geef nog een voorbeeld, maar nu één dat ik niet zelf verzonnen heb: Psalm 29. De manier waarop deze psalm over de HEER spreekt, lijkt heel veel op wat de mensen in Oegarit (ten Noorden van Kanaän) zeiden over Baäl, de god van onweer en regen. Omdat de Oegaritische teksten ouder zijn dan Psalm 29, opperde men de gedachte dat Psalm 29 oorspronkelijk een lied voor Baäl was. De Israëlieten zouden dit lied hebben overgenomen en aangepast, door in plaats van de naam van Baäl die van de HEER in te vullen.

Nu is dat oorspronkelijke Baäl-lied nog nooit teruggevonden. Maar de gedachte is niet onaannemelijk en niet verwerpelijk, ook niet voor een gelovige theoloog. Een godsdiensthistoricus kan dan zeggen: de Israëlieten hebben een Baäl-psalm overgenomen. Verder kan hij laten zien op welke manier dat is gebeurd, wat er is veranderd en weggelaten enzovoort. Als gelovig theoloog kun je méér zeggen, bijvoorbeeld dat het overnemen en aanpassen van zo’n lied heel sprekend kan zijn. De boodschap van zo’n overgenomen psalm is volstrekt duidelijk: niet jullie afgod Baäl is de god die onweer en regen geeft; wat jullie ten onrechte aan hem toeschrijven, dat doet in feite onze God, de HEER. Je kunt het vergelijken met wat ik ooit eens hoorde in een preek over Zondag 21, over de kerk. Eén punt uit de puntenverdeling van de preek luidde: de kerk, dat zijn de heiligen van de laatste dagen. En een ander punt: de kerk, dat zijn Jehova’s getuigen. De dominee nam dus uitspraken van de Mormonen en van de Jehova’s getuigen over om te laten zien: wat zij toeschrijven aan hun sekten, dat geldt in werkelijkheid voor de (gereformeerde) kerk.

Spelregels

Uit het bovenstaande blijkt dat godsdiensthistorie een vak is dat strikt te werk gaat volgens de regels van de seculiere geschiedeniswetenschap. Je kunt je daarom afvragen of je het vak wel tot de bijbelwetenschap of de theologie moet rekenen. Ik kan me ook voorstellen dat bij sommige lezers de vraag rijst: kun je als gelovige wel werken volgens de regels van dit vak? Voor een gelovige heeft wat de Bijbel zegt toch veel meer waarde dan wat archeologen bij opgravingen vinden?

Dat is waar. Maar de spelregels van een wetenschap als de godsdiensthistorie worden nu eenmaal niet op basis van christelijke overtuigingen (met de bijbehorende overtuiging ten aanzien van de Bijbel) vastgesteld. Geloofszaken mogen daarbij geen rol spelen. Dat geldt ook voor de geschiedwetenschap in het algemeen. Als gereformeerde Nederlander kun je geloven dat Willem van Oranje door God gezonden was. Maar een gereformeerde historicus kan dat nooit opschrijven als een historische conclusie.

Iets vergelijkbaars gebeurt in andere wetenschappelijke disciplines. Ik denk nu aan biologie, geologie en psychologie. In al die vakken werkt men met verklaringsmodellen die gerelateerd zijn aan de evolutietheorie. Als christenwetenschapper ontkom je er niet aan die modellen te hanteren. Het kan best zijn dat jij als christen grote twijfels hebt over het evolutionaire

denken. Misschien vind je het onverenigbaar met wat je gelooft. Maar je zult het er toch mee moeten doen.

Volgens de regels die al geruime tijd in de westerse wetenschap gelden, mag je geen gegevens of argumenten inbrengen die louter en alleen gebaseerd zijn op je christelijke geloof. Je kunt dit tot op zekere hoogte vergelijken met wat er in rechtszaken gebeurt met onrechtmatig verkregen bewijs. Een rechter kan er volledig van overtuigd zijn dat verdachte X de dader is. Er is overtuigend bewijs voor. Maar het openbaar ministerie heeft dit bewijs op onrechtmatige wijze verkregen, bijvoorbeeld door het ongeoorloofd afluisteren van telefoongesprekken. Dan mag zulk bewijs niet meedoen, hoe hard het op zichzelf ook is. Zo luiden nu eenmaal de regels van het vak. En de rechter mag niet uitspreken dat verdachte X schuldig is, ook al weet hij dat pertinent zeker. Zo kunnen er ook bepaalde dingen zijn waar je zeker van bent op grond van je geloof in de betrouwbaarheid van de Bijbel. Toch kun je die dingen niet inbrengen in godsdiensthistorisch onderzoek.

Als de godsdiensthistorie op deze manier te werk gaat, heb je dan als theoloog of gelovige wel iets aan dit onderzoek? Ja, als je maar de beperkte geldigheid van godsdiensthistorische uitspraken in rekening brengt. Die uitspraken hebben hun waarde binnen het aangenomen model, zoals dat bepaald wordt door de hierboven genoemde principes van het vak. Maar ook zo kunnen zij soms interessante achtergrondinformatie voor de uitleg van de Bijbel opleveren. De bestudering van de godsdiensthistorie kan je helpen om meer oog te krijgen voor de bonte werkelijkheid van afgoderij en syncretisme, waar Israël vaak in leefde. Psalm 29 bijvoorbeeld krijgt veel meer diepte, wanneer je in deze psalm de afwijzing van de verering van Baäl beluistert. Het verbod op waarzeggerij in Deuteronomium 18 gaat meer tot je spreken, wanneer uit opgravingen blijkt hoezeer de samenleving in Kanaän doortrokken was van zulk soort praktijken. Zo zouden er nog veel meer voorbeelden te geven zijn.

Paas' proefschrift

Het proefschrift van Paas houdt zich bezig met een theorie die onder andere verdedigd is door de Duitse oudtestamenticus Gerhard von Rad (1901-1971). Deze theorie heeft veel aanhang gekregen onder oudtestamentici. Volgens deze theorie vereerden de Israëlieten de HEER vanouds vooral als de God die in hun geschiedenis grote daden had verricht (bijv. de uittocht uit Egypte). Pas in de tijd van de Babylonische ballingschap gingen zij Hem ook vereren als de Schepper. Paas geeft een kritische bespreking van deze theorie. Hij betoogt dat de Israëlieten de HEER al veel eerder als Schepper erkenden.

Je kunt de theorie van Von Rad beschouwen als een godsdiensthistorische stelling. Zijn theorie zegt namelijk iets over wat de Israëlieten over hun God dachten. Von Rad betoogt vanaf welk moment zij dat deden en hoe dat historisch te verklaren valt.

Nu zou je op deze theorie heel eenvoudig kunnen reageren door te zeggen: in Genesis 1 staat al dat de God van Israël de Schepper is, dus het moet in Israël al veel eerder bekend geweest zijn dat Hij dat is. Maar deze manier van reageren zou Von Rad en wie het met hem eens zijn, zeker niet overtuigen. Een proefschrift waarin je op deze manier redeneert, zal men aan een universiteit als die van Utrecht ook echt niet accepteren. Een belangrijke reden daarvoor is dat men vrij zeker meent te weten dat Genesis 1 helemaal geen tekst uit het begin van Israëls bestaan als volk is.

Daarom is het goed te begrijpen dat Paas in zijn proefschrift een andere benadering gekozen heeft. Hij zegt als het ware: oké, jullie komen met een godsdiensthistorische stelling, dan zal ik die stelling ook godsdiensthistorisch benaderen; ik kruip helemaal in de huid van een godsdiensthistoricus en zal dan bekijken wat ervan overeind blijft.

Nu doet Paas in zijn proefschrift meer dan alleen maar godsdiensthistorie bedrijven volgens de principes van dat vak. Hij levert bijvoorbeeld ook uitvoerige exegeses van verschillende

teksten uit het Oude Testament. Maar toch is het godsdiensthistorische kader bepalend voor het geheel van zijn proefschrift, niet alleen voor de hoofdstukken waarin hij de godsdiensthistorie met zoveel woorden aan de orde stelt. Daarom moet je ook als je zijn conclusies aan het einde van zijn boek leest, erbij denken: dit zegt Paas binnen de beperkte grenzen van het vak godsdiensthistorie. Zijn conclusies zijn niet bedoeld als geloofsuitspraken. Je kunt er dus ook niet uit afleiden wat hij voor zichzelf wel of niet als waar aanneemt. Het enige wat je erover kunt zeggen is: dit is het maximale wat hij binnen het kader van de godsdiensthistorie kan zeggen.

Noten:

* In het februarinummer zijn vragen gesteld bij het proefschrift van dr. Stefan Paas. In de artikelen van prof. Kwakkel, die (ook) aan ons blad zijn aangeboden, wordt daar nader op ingegaan. De redactie laat de mogelijkheid open om in een volgend nummer hier nog op te reageren.

¹ Zie I. Provan e.a., *A Biblical History of Israel*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2003, p. 56-62.